

Катерина Моця

Еволюція візантійської воєнно-адміністративної системи в Криму

Стаття присвячена еволюції візантійських воєнно-адміністративних структур на Кримському півострові за доби середньовіччя. Увага приділяється титулам, положенню, функціям чиновників у різний час, а також зміні територіально-адміністративних одиниць в залежності від зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ключові слова: *Крим, середні віки, Візантія, адміністрація, воєнна, цивільна влада.*

The article deals with the development and evolution of the Byzantine military and administrative structures on the Crimean peninsula in the Medieval Time. Attention is paid to the title, position, functions of the officials at different times, as well as the change of the territorial-administrative units, depending on the external and internal factors.

Keywords: *Crimea, the Middle Ages, Byzantine, the administration, the military, the civil power.*

Прийнято вважати, що Крим увійшов до сфери інтересів Візантії після 395 р., коли відбувся розкол Римської імперії на Західну і Східну. Проте необхідно зазначити, що для візантійців, які розглядали себе безпосередніми наступниками Риму, питання в такій площині навіть не виникало. З античних часів, практично безперервно, Таврика і Боспор були підконтрольні метрополіям, які буквально передавали одна одній право своєї присутності на цих землях. Тому перед ромеями, як справедливо писав відомий медієвіст і дослідник історії Візантії Г. Острогорський, стояла інша задача: збереження в тих краях своєї присутності¹.

Основним опорним пунктом, як в римську епоху, залишався Херсонес (в добу середньовіччя — Херсон). Ще римляни оточили його невеликими укріпленнями задля більшого захисту. Вони розташовувались на висоті Безименній, Козацькій, Ай-Ільяс, Сапун-горі та поблизу Балаклавської

¹ Острогорський Г. Історія Візантії. — Львів, 2002. — С. 68.

бухти². Частини римської армії також дислокувались в Хараксі, Сімболон Лімені та на Боспорі³. До останньої третини VI ст. в Херсонесі цивільну адміністрацію контролювала префектура Схід — *pars Orient*, а військову — магістр Фракії — *magister militum per Thracias*⁴.

Після появи загрози гунської навали наприкінці IV ст. римська адміністрація розквартирує в Херсонесі регулярну військову частину на чолі з Феоною⁵. В цей же час відбувається ремонт фортифікаційних споруд міста⁶. Саме з цими подіями може бути пов'язаний напис на мармуровому стовпі, в якому згадуються імператори Валент (364–378), Валентиніан I (364–375) та Граціан (375–383), префект преторія префектури Схід Доміцій Модест (370–378) та неназваний командир баллістаріїв⁷.

Про зацікавленість в утриманні Таврики і лояльності її населення свідчить велика фінансова допомога, надана Херсонесу імператорами Феодосієм (379–395) і Аркадієм (395–408)⁸.

Під час переходу від римської до візантійської сфери інтересів на чолі військової гілки влади в Криму став військовий трибун (*tribunus militum*), який, в свою чергу, підпорядковувався коміту. Про це свідчить напис на кам'яній плиті з Херсонесу, в якому згадується трибун Флавій Віт та «вельможний коміт Євферій»⁹. В VI ст. військовослужбовець у званні коміта призначався керувати мобільними об'єднаннями на окремих ділянках кордонів імперії¹⁰. Дука (начальник прикордонного округу) на IV ст. стояв значно нижче рангу коміта¹¹, тому його головування підкреслювало особливий

² *Зубарь В.М.* Римляне в Криму // Древний мир. — 2001. — № 1. — С. 35–36; *Его же.* Таврика и римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике. — Киев, 2004. — С. 94–121; *Кузищин В.И.* Раскопки позднеимперской виллы в окрестностях Севастополя // Археологические открытия 1982 г. — М., 1984. — С. 285.

³ *Моця Е.А.* Укрепления византийского Херсона и этапы их исследований // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре / Материалы II Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2004. — Т. 2. — С. 137–138.

⁴ *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2001. — С. 137.

⁵ *Золотарев М.И., Коробов Д.Ю.* О епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р.Х. // Православные древности Таврики: сборник материалов по церковной археологии. — Киев, 2002. — С. 72.

⁶ *Зубарь В.М.* Таврика и Римская империя... — С. 197.

⁷ *Соломоник Э.И.* Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 74.

⁸ *Серов В.В.* О ранневизантийских монетах в фондах музеев Эрмитаж и «Херсонес Таврический» // Россия — Крым — Балканы: диалог культур: Научные доклады международной конференции. — Екатеринбург, 2004. — С. 39–40.

⁹ *Соломоник Э.И.* Каменная летопись... — С. 74.

¹⁰ *Томлин Р.* Мобильная армия // Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. — М., 2001. — С. 253.

¹¹ *Чекалова А.А.* Византийские титулы и должности // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. — СПб., 2000. — С. 509.

статус даної території в очах імперської адміністрації, тим більше, що дукати в IV ст. успішно діяли і несли охорону кордонів Римської держави¹². Призначення коміта, а не дуки може бути викликано стратегічним положенням міста. Ще Прокопій Кесарійський підкреслював приморське розташування Херсонеса, адже флот у Візантії традиційно мав надважливе значення у воєнних кампаніях¹³.

За даними Стратегікону імператора Маврикія, військовий трибун командував тагмою — підрозділом чисельністю у 256–400 воїнів¹⁴. У 534 р. Юстиніан I розпочав реформу адміністративно-територіального устрою імперії, яка зводилась до формування окремих прикордонних округів — дукатів на найнебезпечніших ділянках візантійських кордонів¹⁵.

Тривалий час було прийнято вважати, що внаслідок тюркської навали вже в середині VI ст. воєнна присутність Візантії у Північному Причорномор'ї була перервана майже на два століття¹⁶. Проте дана сентенція наразі викликає великі сумніви. Навряд чи міське та сільське життя в Криму припинилось, а візантійська влада зникла разом з військовими силами та адміністративним апаратом. Безпека Константинополя залежала в тому числі і від вчасно поставленої жителями Таврики інформації щодо переміщення і планів нападу великої кількості племен, що протягом всієї історії кочували через Північне Причорномор'я. Крім того, лояльність підданих імперії в Криму забезпечувала дипломатичну, продовольчу, військову (хоча, можливо, і незначну) допомогу. Візантія у другій половині VI ст. мала військовий конфлікт з аварськими племенами, які перейшли Дунай, оселилися в Малій Скіфії, а в 567–568 рр. у війні з ромеями зайняли Паннонію¹⁷. Союз з

¹² Ван Берхем Д. Дукаты нижнего Дуная // Военная реформа Константина: Пограничная армия (pripenses) / Перевод: А.В. Банникова. — <http://www.roman-glory.com>

¹³ Литаврин Г.Г. Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VII–XII вв. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. — СПб., 2001. — С. 12–13.

¹⁴ Стратегикон Маврикия / Изд. подг. В.В. Кучма. — СПб., 2004. — С. 75.

¹⁵ Вус О.В. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії в Тавриці в другій половині VI ст. // Причорномор'я, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. — Киев–Судак, 2006. — Т. II. — С. 66–67

¹⁶ Кулаковский Ю.А. Из истории Готской епархии в Крыму в VIII веке // Журнал министерства народного просвещения. — № 3 (1). — 1898. — С. 179; Якобсон А.Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // Советская археология. — № 21. — 1954. — С. 152, 158; Герцен А.Г. Крепостное строительство в Юго-Западной Таврике (в связи с проблемой взаимоотношения горных и степных районов) / Душетская научная конференция, посвященная проблеме взаимоотношений между горными и равнинными регионами: Анонаты докладов. — Тбилиси, 1984. — С. 87; Пиоро И.С. Крымская Готия. — Киев, 1990; Баранов И.А. Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII–X вв.): Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — Киев, 1994.

¹⁷ Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. — Л., 1936. — С. 22–26; Амброс А.К. Восточновропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VII в. /

хозарами здавався єдиним можливим виходом із ситуації, що склалась. Тим більше, що сукупність факторів, таких як укладення союзу з одним угрупованням приазовських праболгар¹⁸, ускладнення відносин Хозарського каганату з Китаєм, внутрішні конфлікти хозарів, повстання деяких племен, засухи, зрештою, розпад самого каганату, який остаточно завершився в 631–632 рр., дозволили Візантії встановити мирні відносини з хозарами¹⁹. 598 р. було підписано мирний договір з тюрками²⁰. Тим не менш, бойові дії, захоплення Боспору (хай і на короткий час), безпосередня загроза могли змусити жителів Таврики шукати захисту саме у Константинополі.

Вірогідно, вже у третій чверті VI ст. херсонеських баллістаріїв — загонів, які, умовно кажучи, виконували поліцейську функцію, змінили частини регулярної візантійської армії, а Херсон став центром окремого регіонального командування під керівництвом дуки (або дукса) і частиною Тавро-скіфської єпархії²¹.

Дука Херсона — комендант міста і одночасно з цим військовий намісник імперії — вперше згадується в будівничому написі 565–578 рр.²² Скоріш за все, діяльність цього чиновника була пов'язана з тюркською загрозою, протиставити якій вирішили оновлену фортифікацію існуючих міст та будову нових укріплених захистків.

590 роком датується інший напис, присвячений будівництву кесарської будівлі у Боспорі²³. В ньому також згадується «прославлений стратилат і дука Херсона» Євпатерій²⁴. З цього можна зробити висновок, що на цей час, незважаючи на недовге перебування під владою гуннів, а згодом —

Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 11 (8–36); *Комар А.В.* Кутигуры и утигуры в Северном Причерноморье // Сугдейский сборник. — Киев–Судак, 2004. — С. 171.

¹⁸ *Шабашов А.В., Шабашова М.Н.* Этнонимия и антропонимия праболгар как источник реконструкции их ранней истории // Сугдейский сборник. — Киев–Судак, 2004. — С. 379–382.

¹⁹ *Артамонов М.И.* Очерки... — С. 39; *Комар А.В.* Кутигуры... — С. 199.

²⁰ *Феофилакт Самокатта.* История / Пер. С. Кондратьева. — М., 1996. — С. 188–192.

²¹ *Храпунов М.И.* Администрация Херсона наприкінці IV–VI ст. // Археологія. — № 1. — 2000. — С. 62; *Сорочан С.Б.* Еще раз о дуках ранневизантийского Херсона и Боспора // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке / Матер. Межд. науч. конф. — СПб., 2013. — С. 334–338.

²² *Латышев В.В.* Эпиграфические новости из Южной России // Известия императорской археологической комиссии. — № 18. — 1906. — С. 122–123; *Якобсон А.Л.* Раннесредневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 63. — 1959. — С. 67–68.

²³ *Латышев В.В.* Этюды по византийской эпиграфике // Византийский Временник. — № 3–4. — 1894. — С. 662–672; *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — С. 105–109. — № 99.

²⁴ Там само.

тюркютів, Боспор являвся частиною Візантії²⁵. Поєднання титулів стратилата і дуки, а також той факт, що цей чиновник одночасно виконував свої обов'язки і в Херсонесі, і на Боспорському півострові, дозволяють припустити, що саме він уособлював верховну владу ромеїв в Південно-Західному, Південному, Східному Криму і на Боспорі, виступав як головнокомандувач військами, а також здійснював вищу адміністративну та судову владу, ніс цивільну службу в кордонах дуката²⁶.

С.Б. Сорочан вважає, що дукат було формально ліквідовано і замінено на архонтат не раніше останньої чверті VII ст.²⁷ Таке рішення було пов'язане зі встановленням мирних відносин з Хозарією, яке, радше за все, проявилось створенням на території Криму візантійсько-хозарського кондомінату, який, безумовно, передбачав демілітаризацію на цих землях. Дукат же означав обов'язкову військову присутність. Саме з цієї причини даний політичний режим був змінений на більш гнучкий архонтат, який залишиться чинним до другої чверті IX ст.²⁸ З історії розправи Юстиніана II Риномета над кількома десятками простатевонов поліснат з округи Херсона можемо заключити, що велика позамиська зона залишалась у володінні Херсонського архонтата і в 710 р. — не дивлячись на особливі хозарсько-візантійські відносини²⁹.

Про адміністрацію міст кримської Таврики в VII ст. достеменно відомо вкрай мало. Основними джерелами є печатки візантійських імператорів та чиновників, знайдені на території херсонеського городища, та деякі дотичні дані. Єдине, що нам відомо достеменно, це те, що Херсон, поза сумнівом, залишався під протекторатом Візантії. Щодо решти міст такої впевненості немає. Крім того, свідчення про чиновників Херсона не дозволяють прослідкувати зміни адміністрації протягом VII–IX ст.³⁰ Можливо, всі відомі історикам чиновники існували одночасно і корелювались між собою.

В історії поневірян Юстиніана II Безногого, які описані в багатьох хроніках³¹, є відомості про те, що на початку VIII ст. Херсоном управляв

²⁵ Сорочан С.Б. Византийские военные силы в Крыму в VI–VII вв. // *Stratum Plus. Археология и культурная антропология*. — СПб.–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2014. — № 6. — С. 117 (С. 113–128).

²⁶ Зубарь В.М., Сорочан С.Б. О положении Херсона в конце V–VI вв.: политический и экономический аспекты // *Херсонесский сборник*. — № 9. — 1998. — С. 123–124 (С. 118–132).

²⁷ Сорочан С.Б. Византийские... — С. 119.

²⁸ Сорочан С.Б. Еще раз... — С. 337–338.

²⁹ Сорочан С.Б. Византийские... — С. 119.

³⁰ Храпунов Н.И. Администрация византийского Херсона (конец IV–XI века): Дисс. ... канд. ист. наук. — НАН Украины. — Институт востоковедения им. А. Крымского. На правах рукописи. — Киев, 2009. — С. 79.

³¹ Theophanis Chronographia / Ed. I. Classeni. *Corpus fontium historiae byzantinae*. — Vol. I. — Bonn, 1839. — P. 570–585; Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History* / Ed. C. Mango. — Washington, 1990. — 247 p.; Hieroclis *grammatici synecdemus* // *Constantinus Porphyrogenitus De provinciis regni Byzantini* / Ed. Th.L.F. Tafel. — Tubingae,

протополіт. Так свідчать Феофан³² та Нікіфор³³. Треба зазначити, що протополіт — це не назва посади, прямий переклад цього терміну — «перший громадянин». Це міг бути представник місцевої адміністрації, який прийшов на зміну ліквідованому дуці, щоб згодом поступитися повноваженнями колегії архонтів.

Вперше термін «архонт Херсона» з'являється у Феофана та Нікіфора. Причому, Феофан зазначає призначення спафарія Іллі архонтом Херсона, а Нікіфор називає архонтами, крім Іллі, також і правителів областей Готії в Тавриці (ці області також названі архонтіями).

Зазвичай констатується, що архонти очолювали адміністрацію Херсона. Їх було, принаймні, декілька, вони мали печатки, імперські титули, згадувались в офіційній таблиці про ранги³⁴, але при цьому мали місцеве знатне походження. Кандидата на цей пост могли висувати місцеві нотаблі, а приймав на службу його імператор, перед яким архонт звітувався і ніс відповідальність³⁵. Подібну гіпотезу виказав Ж.-К. Шане. Згідно з нею, архонт був найвищим представником центральної влади в Херсоні, виконував цивільні функції, обирався з місцевих жителів³⁶.

Судячи з печаток, в VIII — на початку IX ст. архонтами призначались чиновники з титулами стратор, іпат, спафарій, спафарокандидат³⁷. Певно, на

1847. — P. 97; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope / Ed. I. Bekker. Corpus scriptorium historiae byzantinae. — T. I. — Bonnae, 1838. — P. 776–784; Ioannis Zonarae Epitome historiarum / Ed. L. Dindorfius. — Vol. III. — Lipsiae, 1870. — P. 323–329; Constantini Manassis Breviarium historiae metricum // Constantinus Manasses, Ioel, Grigorius Acropolita. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. — Bonnae, 1838. — P. 167, 169–176; *Paul the Deacon. History of the Lombards* / Tr. from Latin W. Dudley Foulke, ed. E. Peters. — Philadelphia, 1974. — P. 273–275.

³² Theophanis Chronographia... — P. 578.

³³ Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History... — P. 108.

³⁴ *Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles* // Ahrweiler H. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. — London, 1971. — P. 72; *Malamut E. Les Iles de l'Empire byzantine. VIIIe–XIIe siècles.* — Vol. I. — Paris, 1988. — P. 300–301.

³⁵ *Ферлуга Я. Архонтат Далмации* // *Византийский Временник.* — 1957. — Т. XII. — С. 47–49; *Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона.* — Л., 1983. — С. 113–115; *Margetić L. «Provincijalni arhonti» Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije)* // *ЗРВИ.* — 1991. — Књ. XXIX–XXX. — С. 54; *Зайбт В. Государственная система управления Херсона в VII–VIII вв.* // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 2000. — Вып. VII. — С. 305, 309; *Oikonomidès N. Le «système» administratif byzantin en Crimée aux IXe–Xe s.* // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 2000. — Вып. VII. — С. 320–321; *Алексеевко Н.А. Архонтия Херсона VIII–IX вв. по данным сфрагистики* // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 2002. — Вып. IX. — С. 487.

³⁶ *Шене Ж.-К. Поздний архонт на примере Херсона* // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 2000. — Вып. VII. — С. 314–316.

³⁷ *Алексеевко Н.А. Архонтия...* — С. 490.

цю посаду призначали людей різного досвіду та заслуг³⁸. В першій половині IX ст. відбулась уніфікація: всі архонти почали носити титул спафарія³⁹. Можливо, такий титул надавався всім, обраним на посаду архонта.

Архонти в Тавриці виконували функції загального цивільного управління, що ж до військової сфери, то це питання до сих пір відкрите. Теоретично архонт міг виконувати функції командира гарнізону, проте, якщо прийняти за основу кондомініум Візантії і Хозарії в Криму, договір про демілітаризацію унеможлилював будь-які регулярні військові формування. Костянтин Багрянородний пише про те, що до становлення феми гарнізон Херсона складався з місцевих жителів і підпорядковувався місцевому управлінню⁴⁰.

Інший посадовець з не зовсім ясними функціями — це кір. Відомо шість печаток кірів Херсона⁴¹. З них п'ять датуються рубезем VIII–IX ст. — першою чвертю IX ст., а одна — останньою третиною IX ст.

За думкою А.Ф. Вишнякової, кір Херсона був представником Візантії у місті, міським головою з обмеженим впливом⁴². І.В. Соколова вважає, що він контролював господарське життя міста⁴³. М.О. Алексеєнко допускає, що посилення тиску хозарів на містян змусило візантійців ввести в місті особливу форму управління на чолі з кіром, який мав не тільки цивільні, але й військові та дипломатичні повноваження і призначався з місцевих жителів Херсона⁴⁴. С.Б. Сорочан, К.Д. Смичков та А.І. Домановський притримуються думки, що кір (у Домановського — протополіт, кір і патер) — це чиновник, що займався збором податків, мита і контролював торгівлю⁴⁵.

³⁸ Там же. — С. 486.

³⁹ Там же. — С. 490–493; Булгакова В.И. Сигиллографический комплекс порта Сугдеи (материалы подводных исследований 2004–2005 гг.) // Сугдейский сборник. — 2008. — Вып. III. — С. 301–303. — № 7–8.

⁴⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод комментариев / Ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев. — М., 1989. — С. 246–259.

⁴¹ Вишнякова А.Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса // Вестник древней истории. — 1939. — № 1. — С. 122–123; № 4. — С. 61, 146; Алексеєнко Н.А. Новые находки печатей представителей городского управления Херсона // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1996. — Вып. V. — С. 160–161. — № 8–9; Его же. Херсон на хазарско-византийском пограничье в начале IX в.: печати киров // Боспорские исследования. — 2005. — Вып. IX. — С. 213; Сорочан С.Б., Смичков К.Д. Киры византийского Херсона: проблемы статуса и датировки // Проблемы истории, археологии, культуры. — 2006. — Вып. XVI/1. — С. 210.

⁴² Вишнякова А.Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса... — С. 123, 130.

⁴³ Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона... — С. 114.

⁴⁴ Алексеєнко Н.А. Херсон на хазарско-византийском... — С. 217–218.

⁴⁵ Сорочан С.Б., Смичков К.Д. Киры византийского Херсона... — С. 212–213; Домановский А.Н. К вопросу о существовании аналогов константинопольского эпарха города в провинциальных городах империи (VIII–IX вв.) // Боспорские чтения. — Вып. VII: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2006. — С. 95–96.

Можна з упевненістю стверджувати декілька речей. Згідно печаток, кір Херсона — офіційний візантійський посадовець. Він виконував свої функції в той час, коли містом управляла колегія архонтів. Архонти, як було зазначено вище, у першій половині IX ст. носили титул спафарія⁴⁶. Кіри в той же час являлись іпатами, тобто стояли рангом нижче⁴⁷. Тому, скоріш за все, херсонські кіри були підлеглими колегії архонтів.

Воєнна функція адміністрації візантійського таврійського міста часів архонтії могла бути організована наступним чином. Слід зауважити, що, не дивлячись на стратегічне положення Херсона і наявність зручної гавані, військового флоту в даний період тут не було, місто приймало тільки торгові кораблі, які були пристосовані для каботажного плавання узбережжям Криму⁴⁸. Джерела нічого також не говорять нам про які-небудь частини регулярної армії, які б розміщувались у Тавриці⁴⁹. Проте якісь військкі формування там мусили бути. Вірогідно, що це було місцеве ополчення міських власників — подібно містам Італії та Далмації⁵⁰. Очолювати таке ополчення могли архонти, в такому випадку можна говорити про принцип об'єднання цивільної та воєнної влади.

В IX ст. імператор Феофіл (829–842), керуючись загальноімперськими політично-адміністративними настановами, створив нове військово-адміністративне формування — фему Херсон. Джерела пов'язують цю подію з такими обставинами. Згідно Продовжувача Феофана, до двору василевса прибуло посольство хозарів з проханням допомогти у будівництві фортеці Саркел — Білої Вежі⁵¹. Імператор не відмовив своїм союзникам і відрядив

⁴⁶ Алексеевко Н.А. Архонтия Херсона... — С. 490–493; Булгакова В.И. Сигиллографический комплекс порта... — С. 301–303. — № 7–8.

⁴⁷ J.B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos. — New York, 1958. — P. 22, 25–26, 111–113; Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles / Ed. N. Oikonomides. — Paris, 1972. — P. 292, 296–298; Yannopoulos P.A. La Société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles. — Louvain, 1975. — P. 35, 54–57.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей... — С. 170–172; Theophanes Continuatus. Chronographia // Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus / Ed.I. Bekkeri. Corpus scriptorium historiarum byzantinae. — Bonn, 1838. — P. 123; Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона // Бахчисарайский историко-археологический сборник. — Вып. I. — Симферополь, 1997. — С. 315.

⁴⁹ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 196.

⁵⁰ Margetić L. Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama // ЗРВИ.— 1975. — Књ. XVI. — С. 29–31; Jones P. The Italian City-State: From Commune to Signoria. — Oxford–New York, 1997. — P. 62–63; Nicholas D. The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century. — London, 1997. — С. 35–36, 43; Бородин О.Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. — СПб., 2001. — С. 85–87.

⁵¹ Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей. — СПб., 2009. — III, 28. — С. 83–84.

для цієї місії свого наближеного — спафарокандидата Петрону Каматира. Шлях Перони пролягав через Херсон, де він набрав необхідних робітників: будівельників та плінфоробів. Після повернення з успішної місії спафарокандидат не рекомендував імператору довіряти «батькам міста» архонтам і призначити туди стратига. Феофіл погодився і призначив стратигом самого Петрону. Адміністративна одиниця, якою мав командувати новопризначенець, отримала назву «Херсон і Клімата». Ця назва походить від терміну, яким ромеї позначали гірські та прибережні райони Таврики⁵².

У візантійській табелі про ранги 842–843 рр. присутній новий адміністративний пост — «стратиг Кліматів»⁵³. Посилається на ці райони і Костянтин Багрянородний⁵⁴.

Найважливішою задачею фем — на протигагу архотіям, які виконували здебільшого функцію цивільного управління, — була організація оборони її території. З цієї причини вони мали досить велику кількість війська. Точних свідчень про чисельність військових формувань Кліматів немає. Ф.І. Успенський вважає, що точне число військових у фемі визначити неможливо, воно ситуативне⁵⁵. За розрахунками А.Л. Якобсона, населення Херсона складало близько шести-семи тисяч людей⁵⁶, тому військовозобов'язаних набирали по всій Тавриці.

Основу фемної армії становили стратіоти — категорія людей, які мали земельні наділи і при цьому мусили служити в армійських лавах.

Сфрагістичні дані повідомляють, що не пізніше середини IX ст. назва феми з «Кліматів» змінилась на «Херсон». В IX–X ст. існуванню цієї територіально-адміністративної одиниці не раз загрожувала небезпека. У 896 р. відбулось повстання херсонитів⁵⁷; за часів правління Романа Лакапіна (920–944) виникла нова хозарська небезпека⁵⁸; пізніше Херсон захопив

⁵² *Острогорски Г.* Тактикон Успенског и тактикон Бенешевиѣна. О времени њиховог постанка // Зборник радова Византолошког института. — 1953. — Къ. 2. — С. 42; *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art.* — Vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea / Ed.J. Nesbitt, N. Oikonomides. — Washington, 1991. — P. 182; *Науменко В.Е.* К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1998. — Вып. VI. — С. 697–698.

⁵³ *Les listes de préséance byzantines...* — P. 48–49.

⁵⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей... — С. 172–173.

⁵⁵ *Успенский Ф.И.* Военное устройство византийской империи // Известия русского археологического института в Константинополе. — 1900. — Т. VI. — Вып. 1. — С. 164.

⁵⁶ *Якобсон А.Л.* О численности населения средневекового Херсонеса // Византийский временник. — 1961. — Т. XIX. — С. 161.

⁵⁷ *Продолжатель Феофана.* Жизнеописание византийских царей / Пер. с греч. Я.Н. Любарский. — СПб., 1992. — С. 150.

⁵⁸ *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М., 1990. — С. 216–218.

київський князь Володимир⁵⁹. Однак повсякчас візантіїці поновлювали свою владу на Кримському півострові.

Територіально фема «Херсон» займала області східної та південно-західної Таврики. Не пізніше останньої чверті IX ст. в її склад увійшов Боспор. Це підтверджує константинопольський патріарх Фотій⁶⁰ та арабський письменник Ібн Русте⁶¹. Археологічні джерела свідчать про будівельні роботи на Ескі-Кермені, Баклі, Сюйрені, Чуфут-Кале у другій половині IX ст.⁶² Безумовно, таке масштабне будівництво не могло бути спровоковане ніким, окрім візантіїців.

У другій половині X ст. адміністративно-територіальний поділ знову зазнав змін. За даними печаток, області південно-західної Таврики, які входили у фему, утворили окремий округ — турму Готії. В таблиці про ранги 971–975 років, окрім стратига Херсона, окремо зазначений стратиг Боспору⁶³ — а це автоматично означає появу нової феми «Боспор». Дещо пізніше, в написі 1059 р. з'являється також і стратиг Сугдеї⁶⁴ — отже, існував і такий окремий пост, що підтверджується знахідками шести печаток цього чиновника, датованих XI ст.⁶⁵ Таке дроблення однієї великої феми на кілька малих можна інтерпретувати по-різному. Це може бути пов'язано з внутрішніми обставинами — особливостями розвитку регіону, рельєфу місцевості, різно-

⁵⁹ *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. Оттиск из Сборника статей в честь В.И. Ламанского. — СПб., 1906. — С. 48–49; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. — Т. I: Вводная часть. Текст. Примечания. — Петроград, 1916. — С. 137–138.

⁶⁰ *Photii patriarchae constantinopolitani epistulae et amphilochia.* — Т. I / Ed. V. Laourdas, L.G. Westerink. — Leipzig, 1983. — P. 132.

⁶¹ *Подосинов А.В.* Ещё раз о происхождении имени города Керчь // *Античный мир. Византия. К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева.* — Харьков, 1997. — С. 167; *Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 1998. — Вып. VI. — С. 675–676

⁶² *Айбабин А.И.* Основные этапы истории городища Эски-Кермен // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — 1991. — Вып. II. — С. 47–48; *Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* Ещё раз о дате появления крепости на плато Чуфут-Кале // *Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму.* — Симферополь, 1992. — С. 189–190; *Сазанов А.В.* К хронологии цитадели Баклинского городища IX–XI вв. // *Проблемы истории и археологии Крыма.* — Симферополь, 1994. — С. 56; *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма... — С. 216–219.

⁶³ *Les listes de préséance...* — P. 266–269.

⁶⁴ *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей... — С. 15–19. — № 8.

⁶⁵ *Stepanova E.V.* New seals from Sudak // *SBS.* — 1999. — № 6. — P. 49; *Степанова Е.В., Фарбей А.М.* Византийские свинцовые печати, найденные в Судак в 2005 г. // *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции (18–21 сентября 2006 г.).* — Т. II. — Киев–Судак, 2006. — С. 303. — № 2; *Булгакова В.И.* Сигиллографический комплекс порта... — С. 314–315. — № 29–30.

етнічним населенням або зовнішніми факторами — такими, як еволюція імперської адміністрації в цілому.

Відомо, що в Італії та на східних кордонах Візантії створювались нові воєнно-адміністративні структури, які тяжіли до зменшення контрольованої території⁶⁶. За військової загрози вони могли об'єднуватись під єдиним командуванням.

Основну військову функцію відтепер несли не землевласники-стратіоти, а експедиційні армійські корпуси (тагми) і найманці⁶⁷. Основне керівництво здійснював стратиг, якого призначав імператор. За даними М.О. Алексеєнка, строк служби стратига міг складати від трьох до тринадцяти років⁶⁸. Візантійські чиновники традиційно не були прив'язані до місця своєї служби — їх періодично переводили з феми у фему⁶⁹.

Резиденцією стратига з моменту створення феми був Херсон, а місцем безпосереднього знаходження — преторій, віднайдений в процесі археологічних розкопок у південно-східному куті міста⁷⁰. Тільки у випадку повстання містян стратиг мав покинути Херсон і зупинитись в одному із міст Кліматів або навіть Боспору, які б залишались лояльними імперії⁷¹.

Першим і головним обов'язком стратига було забезпечення безпеки ввіреної йому території. Хозари, мадяри, Русь, печеніги, болгари в різний час несли потенційну або реальну небезпеку Тавриці, а через неї — і Візантії⁷². За таких умов ромеї завжди більше покладались на дипломатичні хитрощі, аніж на військове протистояння⁷³. Тому, оскільки така політика була преро-

⁶⁶ *Guillou A. Geografia amministrativa del katepanato byzantino d'Italia (IX–XI sec.) // Guillou A. Culture et Société en Italie byzantine (VIe–XIe s.). — London, 1978. — P. 113–123.*

⁶⁷ *Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin... — P. 82–90; Haldon J.F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. — London, 1999. — P. 84–85.*

⁶⁸ *Алексеєнко Н.А. Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики IX–XI вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1998. — Вып. VI. — С. 734.*

⁶⁹ *Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб. Н.М. Велиханова. — Баку, 1986. — С. 92, 95; Алексеєнко Н.А. Херсонская родовая знать в памятниках сфрагистики // МАИЭТ. — 2000. — Вып. VII. — С. 259–260; Константин Багрянородный. Об управлении империей... — С. 244–245.*

⁷⁰ *Храпунов М.І. Преторій у середньовічному Херсоні // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 101–107.*

⁷¹ *Константин Багрянородный. Об управлении империей... — С. 274–275.*

⁷² Там само. — С. 36–37, 52–53; *Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. — Ithaca, 1982. — P. 137–210, 216; Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира... — С. 48–49; Шахматов А.А. Повесть временных лет... — С. 57, 86, 137–138; Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Херсонеса. — Вып. II. — М., 1911. — С. 141; Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 78.*

⁷³ *Константин Багрянородный. Об управлении империей... — С. 36–37, 52–53; Шахматов А.А. Повесть временных лет... — С. 57, 86.*

гатиною центральної влади, таврійським стратигам ставились в обов'язок розвідка, збір інформації, а також вчасне направлення даних до Константинополя. Таке положення справ підтверджують письмові джерела — Ніколас Містик⁷⁴, «Житіє» Василя Нового⁷⁵, «Повість минулих літ»⁷⁶.

Крім того, обов'язком стратига була підтримка міських фортифікацій в належному стані, їх поточний ремонт, відбудова тощо⁷⁷.

Підтримка громадського порядку — тобто, суто поліцейські функції, також знаходились у віданні стратига.

За свідченнями джерел, адміністрація стратига складалась з великого штату чиновників та офіцерів, в якому були начальники адміністративно-територіальних підрозділів округів та штабу, командир його особистої гвардії, секретар, знаменосці та ін.⁷⁸ Існують молівдовули членів фемної адміністрації Херсона, датовані першою третьою Х ст.⁷⁹ Вони належать хартуларію — посадовцю, який відповідав за списки військовослужбовців і був підзвітним не тільки своєму безпосередньому начальству, а й центральному державному апарату⁸⁰.

Відомі також дві печатки «турмарха Готії», датовані другою половиною Х ст. Вони належать посадовцю, який очолював турму (воєнно-адміністративний округ фемі) південно-західної Таврики⁸¹.

Багаточисельні знахідки молівдовулів комерсіаріїв — митників та податківців⁸², які, крім іншого, займались і постачанням фемного війська.

⁷⁴ *Nicholas I. patriarch of Constantinople. Letters / Ed., tr. from Greek R.J.H. Jenkins, L.G. Westerlink. Corpus Fontium Historiae Byzantini 6. — Washington, 1973. — P. 58–59.*

⁷⁵ *Веселовский А.* Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 году // Журнал министерства народного просвещения. — 1889, январь. — Ч. ССLXI. — С. 85.

⁷⁶ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет... — С. 50.

⁷⁷ *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей... — С. 15–19. — № 8.

⁷⁸ *Успенский Ф.И.* Военное устройство византийской империи... — С. 162–167; *Bury J.B.* The Imperial Administrative System in the Ninth Century... — P. 41–47; *Ahrweiler H.* Recherches sur l'administration de l'empire byzantine... — P. 37, 43–44; *Les listes de préséance byzantines...* — P. 341; *Treadgold W.* Byzantium and Its Army, 284–1081. — Stanford, 1995. — P. 100.

⁷⁹ *Соколова И.В.* Монеты и печати византийского Херсона... — С. 159. — № 41; *Les listes de préséance byzantines...* — 403 p.

⁸⁰ *Bury J.B.* The Imperial Administrative System in the Ninth Century... — P. 44; *Les listes de préséance byzantines...* — P. 314, 341.

⁸¹ *Алексеевко Н.А.* Готия в структуре византийской административной системы в Таврике во второй половине X в. // ХСб. — 1998. — Вып. IX. — С. 230–233; *Его же.* Византийская администрация на Боспоре во второй половине X в. (по данным памятников сфрагистики) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 2006. — Вып. XII. — Ч. 2. — С. 566–567.

⁸² *Булгакова В.И.* Сигиллографический комплекс порта Сугдеи... — С. 308–309. — № 15.

Колегія архонтів збереглась і після створення феми — вони згадуються в «Тактиконі Успенського» разом зі стратигом Кліматів⁸³. Невідомо, які обов'язки були на них покладені, можливо, вони виконували суто дорадчу функцію і зберігали ілюзію місцевого керівництва, що бере початок ще з античних часів. Також можна припустити, що створення феми не призвело до повної і негайної ліквідації попередніх органів влади — вони могли бути поступово інтегровані в адміністрацію стратига.

Остання достовірна згадка про стратига Херсона датується 1059 роком⁸⁴. Також маємо печатку безіменного стратига другої половини XI ст.⁸⁵

Вірогідно, фемний устрій змінив катепанат. Давньоруський літопис повідомляє, що в 1066 р. херсоніти вбили візантійського катепана⁸⁶. В XI ст. катепан — командир великого армійського підрозділу, якому були підлеглі збройні сили кількох округів⁸⁷. Джерела не дають нам яких-небудь підказок щодо великого військового формування того часу в Тавриці, проте теоретично це могло бути об'єднання контингентів фем Херсона, Сугдеї та Боспора під керівництвом катепана. Аналогією в даному випадку слугує катепанат Італії, який зводив разом феми Лангобардії, Лукані та Калабрії⁸⁸.

Наприкінці XI ст. Таврика ще управлялась візантійською адміністрацією⁸⁹, але після того, як в квітні 1204 р. хрестоносці взяли штурмом і розграбували Константинополь, влада на Кримському півострові переходить до рук Трапезундської імперії. Історія Візантійської воєнної присутності на цій території закінчується, щоб більше ніколи не поновитися.

Отже, використовуючи одночасно дані письмових джерел, сфрагістики і археології, можна прослідкувати еволюцію візантійської військово-адміністративної системи з часів раннього середньовіччя і до кінця XI — початку XII ст. і констатувати, що вона розвивалась за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту.

⁸³ Les listes de préséance byzantines... — P. 56–57.

⁸⁴ Латышев В.В. Сборник греческих надписей... — С. 15–19. — № 8.

⁸⁵ Шандровская В.С. О нескольких находках византийских печатей в Крыму // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 2000. — Вып. VII. — С. 248.

⁸⁶ Шахматов А.А. Повесть временных лет... — С. 210.

⁸⁷ Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantine... — P. 64–67; Les listes de préséance byzantines... — P. 344; Guiland R. Recherches sur les institutions byzantines. — Т. I. — Berlin–Amsterdam, 1967. — P. 393; Haldon J.F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. — London, 1999. — P. 84–85.

⁸⁸ Guillou A. La Lucanie byzantine. Etude de géographie historique // Guillou A. Studies on Byzantine Italy. — London, 1970. — P. 127–134.

⁸⁹ Анна Комнина. Алексиада / Пер. с греч. Я.Н. Любарский. — М., 1965. — С. 266; Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) // Пам'ятки мови та письменства давньої України. — Т. IV. — К., 1930. — С. 106–107; Литаврин Г.Г. Киево-Печерский патерик о работорговцах-иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника // Литаврин Г.Г. Византия и славяне: Сборник статей. — СПб., 1999. — С. 480, 486, 493.